

- § дотримання принципу догматико-канонічної непорушності православного віровчення;
- § наголошення ранньохристиянських ідеалів простоти й «нестяжательства»;
- § ненависть до православно-католицької унії в межах Речі Посполитої як зради її прибічниками благочестя «старожитної» віри;
- § звернення до національного почуття православних русинів нижчих станів та верств;
- § така інтерпретація базових засад православно-католицької унії та віровчення католицької Церкви в цілому, в якій адогматичний спосіб трактування богословських питань досить часто поєднувався з творчою довірливістю та заангажованою оцінкою перебігу історичних подій;
- § використання народнопоетичних прийомів художнього осмислення міжконфесійних суперечностей.

Відтак, зі сказаного бачимо, що в полемічній творчості Івана Вишенського значною мірою знайшли продовження та розвиток антикатолицької традиції вітчизняного полемічного письменства.

*М. Черенков** (м. Київ)

ЄВРОПЕЙСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА РЕФОРМАЦІЯ ЯК ІСТОРІЯ І ПРОЕКТ: ДРАГОМАНОВСЬКІ СТУДІЇ

Європейський вектор розвитку сучасної України вимагає нової реконструкції вітчизняної історії, яка в свою чергу, дає змогу впевнитися: цей вибір не є кон'юнктурним, а цілком закономірним, історично виправданим, національно усвідомленим. Звичайно, що при такій тематизації питання про європейську долю України збігаються не тільки політичні, але й соціальні, культурно-історичні, релігійні та інші аспекти дослідження. Саме в такому широкому контексті мислив Михайло Драгоманов – перший «український європеєць». Проте, на відміну від сучасних теоретиків реформ радянської школи, духовні та морально-етичні фактори він вважав найбільш значущими.

Актуальність нових звернень до спадщини М. Драгоманова для сьогодення полягає в тому, що він запропонував свою топографію крокування до Європи, чітко визначив пункти, зони бифуркації суспільного розвитку. На відміну від більшості мислителів, він виводить лінію поступу від Реформації, полемізуючи з язичницьким Відродженням та атеїстичним Просвітництвом. Іншими словами, ми маємо справу з проектом модернізації українського

* Черенков М.М. – кандидат філософських наук, докторант Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

суспільства, що залишається актуальним навіть в умовах кінця Нового часу, бо історично передує йому і сягає за його межі в пост-постмодерне майбутнє.

В своїх історичних розвідках та філософсько-історичних роздумах М. Драгоманов наполягає на спільності та послідовності етапів розбудови громадянського суспільства для Європи і України, вбачаючи важливішою віхою на цьому шляху Реформацію XVI ст.

Відтворенню цілісної системи суспільно-політичних поглядів мислителя присвячені спеціальні дослідження сучасних вітчизняних вчених [Андрусак Т. Г. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини).- Львів, 1998.; Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова.- Чернівці, 2001. ; Круглашов А. У пошуках вирішення релігійного питання в Україні (Уроки М.П. Драгоманова) // Вісник Академії наук України.- 1993.- № 11.]. Вони докладно розглядають питання про перервану «українську реформацію», але майже нічого не кажуть про можливе майбутнє протестантського проекту М. Драгоманова. Отже, метою статті є актуалізація історичних реконструкцій та проектів реформації М. Драгоманова в умовах духовних та соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства.

За влучним висловом Івана Лисяка-Рудницького «ніщо краще не засвідчує глибину ліберальної позиції Драгоманова, ніж його потяг до протестантства». Інтерес до теми Реформації Михайло Драгоманов виніс ще з гімназії, де його вчитель О.І. Стронін викладав історію так, що вона ставала історією визволення людини від влади держави та церкви. В XVI ст. людина змогла відкрити для себе особистісну віру, а не віру церковної традиції. В протистоянні з Римом формувались нації, національні культури, національна державність.

Соціально-політичні умови життя в Україні в XIX ст. викликали подібні запити свободи і власної долі в історії. Якщо представники народницького руху приділяли всю увагу політичним питанням, то М. Драгоманов шукав можливі засоби духовної емансипації українського суспільства. Цікаво, що гейдельберзький професор Макс Вебер добре знав проекти М. Драгоманова і співчував його намірам.

Мислитель називає російський період української історії «пропащим часом», коли були знищені не тільки всі політичні свободи, а й сама культура. Українській мові було відмовлено в самостійному статусі, заборонено друкувати українські книжки. Українська Євангелія конфісковувалась жандармами як нелегальна книжка аж до 1905 р.

Тому не дивно, що М. Драгоманов виступає на боці тих реформаційних рухів, які відстоюють свободу віри, соціальні інтереси простого народу, право читати Біблію українською мовою. Він захищає «сектантство» як «народну церкву» від звинувачень з боку ортодоксальних офіційних церков, що «надто далекі вже від народу».

Цікаво, що дискусія про «секти» не припиняється і сьогодні. Позиція М. Драгоманова і М. Грушевського, згідно з якими штундистські «секти» сприяли соціальному та духовному розкріпаченню суспільства через ідеї раціоналізму,

громадянської активності та вільнодумство, стикається з суто проправославним підходом, за яким ті же цінності – індивідуалізму, свободи, толерантності – сприймаються як загроза спільності, як антигромадські фактори (за поглядами В. Липинського) [Кондратик Л. Церква і соціум: порівняльний аналіз поглядів В'ячеслава Липинського та Михайла Грушевського // Наука. Релігія. Суспільство.- 2004.- №2.- С. 203-209.].

Богдан Кістяківський звертає увагу, що у своїх нарисах про українських штундистів ("Віра та громадські справи", "Про братство христителів або баптистів на Україні", "Євангельська віра в старій Англії", "Оповідання про заздрих богів") М. Драгоманов, користаючись історичними фактами, розповів українському народові про зв'язок між боротьбою за свободу совісті і боротьбою за політичну свободу кількома роками раніше, ніж про цей зв'язок заговорили з приводу книги Єллінека "Декларація прав людини і громадянина" [Кістяківський Б.О. М.П. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя // Кістяківський Б.О. Вибране.- К., 1996.- С. 48-93.].

Українська Реформація, за М. Драгомановим, це шлях до Європи, щоб знайти своє особливе місце в релігійно-культурному ті й суспільно-політичному розмаїтті співжиття вільних європейських націй. Але в такий спосіб, щоб найвищі соціальні, політичні та культурні ідеали європейської цивілізації могли справдитися на українському ґрунті і серед українського народу в українській національній формі. М. Драгоманов відстоював космополітизм в ідеях і цілях, але національність – в культурних формах. Він проголосив основою національної політики європейські принципи: у культурі – раціоналізм, у політиці – федералізм, у соціальних питаннях – демократизм. Тому його називають не просто українцем, чи просто європейцем, а українським європейцем чи європейським українцем.

Вітчизняні дослідники доходять висновку, що М. Драгоманов «тяжів до ідеалів розвитку громадянського суспільства» [Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова.- Чернівці, 2001.- С. 458], яке складається як сукупність вільних особистостей і в своїх спільних інтересах протистоїть державній монополії влади. Він оперував парами особа-стан, громада-держава, демократія-централізація, дотримуючись при цьому європоцентричної візії цивілізаційної еволюції [Там само.- С. 460]. Його застереження щодо абсолютизації ролі держави та класу нині сприймається як пророцтво, що частково вже збулося.

Мислитель відшукував шляхи прискореної модернізації українського суспільства, і багато своїх надій пов'язував з національною церквою, її громадянськими функціями, як то інтегративна та ідеологічна.

У протистоянні церкви та держави зароджувались демократичні права та свободи на Заході. Отже досвід європейської реформації став цікавим і для українських національних діячів, тим більше, що умови були аналогічні – Україна під владою православної Москви нагадувала німецькі князівства під диктатом католицького Риму.

Головним позитивним наслідком Реформації стало зречення від абсолютної влади ченців-аскетів, що вважали себе вибраними Богом як аристократи духу. Лютер сам був духовною особою, але не вважав життя в миру менш святішим чи більш гріховним. Суверенна Благодать Божа могла спасти скоріше пересічну людину, ніж святого. За Лютером, "Селянин, який працює, жінка, яка займається господарством, чиновник, який виконує свою службу, роблять справу настільки же святу, як і чернець, що молиться і поститься". В цих словах М. Драгоманов вбачав початок повного звільнення світського суспільства від духовного панування. Часом суворий Лютер заговорював про світське життя як людина епохи відродження класицизму. Такий його відомий вислів про те, що хто не любить вина, пісень і жінок, той не знає смаку справжнього життя; або: якщо Бог створив добре м'ясо і добре рейнське, то люди звичайно можуть його споживати.

В суспільно-політичній сфері ця емансипація виявилась в розмежуванні держави та церкви, політичного та релігійного – як автономних та рівноцінних за статусом. Звідси М. Драгоманов простежує перипетії генезису сучасних громадянських та релігійних свобод.

Непослідовність реформаторів XVI століття полягала в тому, що вони відкинули авторитет пап і соборів, але зупинилися перед визнанням повної волі особи в справі віри й усуненням будь-якої "влади" у справах духовних, віддавши цю владу в руки того, хто був тоді сильнішим від всіх і хто підтримував реформацію, тобто князів. Але не було гарантій тому, що ця влада, як сподівались реформатори не перейде границь Євангелія.

В есеї «Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII столетии» М. Драгоманов показує, як проти волі своєї реформація віддала церкву в руки держави: зруйнувавши чернецтво і єдність церковної організації, створивши національні церкви, ставши під заступництво світської влади, реформація створила систему, що поневолювала церкву і віру державі [Драгоманов М.П. Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII столетии // Драгоманов М.П. Вибране.- К., 1991.- С. 380-497.]. Але в європейському суспільстві XVI - XVII століть були сторони й умови, що не тільки не дали занадто великого і довгого розвитку системі князівського деспотизму над совістю і вірою, але дали успішний результат релігійній кризи, що зруйнувала середньовічне духовне панування. Сама реформація створила деякі з цих умов. М. Драгоманов вдається до копітного аналізу політичної системи галіканства, яке ультрамонтани та інші папські прихильники називали напівпротестантизмом, бо воно таки обмежувало абсолютну владу Риму в питаннях громадянських та духовних вольностей і надавало певний простір вибору підлеглим французької корони.

Відокремлення церкви від держави і політика толерантності відкривають можливості суспільної інтеграції людей різних релігій. Відтак держава повинна створювати рівні умови для вільного вибору релігії своїми громадянами, не отожднюючи себе ні з якою конфесією. Саме реформація звернула увагу на права релігійних меншин.

Підірвавши традиційні догми, реформація дала поштовх вільній християнській думці, яка розвинулась так швидко, що перемогти її не могла ні церква, ні держава. Тому перспективи подальшого розвитку реформації мислитель вбачає в повній свободі дослідження і релігійної думки, які поки що непокоять і догматичних папистів і консервативних протестантів.

М. Драгоманов погоджується, що при взаємному фанатизмі католики і протестанти пролили багато крові. Але, побачивши неможливість знищити один одного, уклали релігійні угоди, що формували засади толерантності і секуляризації суспільного життя. Реформація створила умови для подальшого розвитку свободи, згодом її наслідками зацікавляться філософи французького Просвітництва.

Особливо це стосується Еразма Ротердамського і Ульріха Цвінглі, які були набагато менш зобов'язані своїм авторитетом князій підтримці. Цвінглі в ідеях реформації пішов значно далі Лютера і вчив, що в релігії головне складає практична мораль, а не абстрактна догматика. Він сподівається побачити в Царстві Небесному не тільки старозавітних святих, а й Геракла, Тезея, Аристіда, Нуму Помпілія, Катона, Сципіонів і т.і. Еразм теж часом звертався до Сократа: «Святий Сократе, молись за нас, дурнів!». В цьому виявився взаємовплив ренесансного гуманізму і реформованого християнства. Тому Сократ – чи не вже християнин, а вся античність – підготовчий етап християнського Одкровення. Так в часи Реформації вчилися поважати не тільки християн іншого обряду, але й віруючих в іншого, чи просто в «невідомого» Бога, чи взагалі невіруючих.

Таким чином, звернувшись до історії, М. Драгоманов вияви наступні завоювання Реформації: відокремлення церкви від держави, особисті свободи, народна церква, адогматизм і морально-етична спрямованість віровчення, громадянська активність віруючих. За все це варто було боротися і українській церкві. Але українська реформація, почавшись, була перервана.

М. Драгоманов підкреслював, що маючи всі шанси пройти спільним шляхом з Європою, Україна залишилась на узбіччя магістральних тенденцій цивілізаційного розвитку: «Українська історія ще більше обірвана, ніж московська, бо в ній нема навіть і поступу національного збору, й краєвої невіддільності» [Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм// Громада.- 1879.- № 4. С. 214.]. Тому і «українська реформація», розглядалась як «неповна», «обірвана»: доля реформаційних тенденцій в українському суспільно-політичному та духовному житті XVI – початку XVII ст. розглядалась як складова цього відриву від провідних загальноєвропейських тенденцій [Круглашов А. У пошуках вирішення релігійного питання в Україні (Уроки М.П. Драгоманова) // Вісник Академії наук України.- 1993.- № 11].

Ще у XVI ст.. М. Драгоманов вбачає наявність специфічно української церкви та громади, включеність української історії у європейські духовні процеси. А вже в наступному столітті Російська Православна Церква знищила все прояви самобутності релігійного життя, церковну просвіту, громадянські ініціативи. Дійсно, в українських церковних традиціях є багато відмінного від «казенної» Російської Православної Церкви: «Придивляючись от хоч би до

народовства попів навіть у давні часи, коли правили в нас народом князі з громадами, так і опісля, за польської держави, коли повсталася козаччина, ми бачимо насправді, що попи себе не відрізняли од остаточної громади, а дуже часто радились з нею на особніх зборах; знов же таки звали її раз у раз обирати собі нових попів, як старі вмерзли [...] Нема чого й казати, що все це можна тільки хвалити. Тільки ж шкода, що так то не довго було» [Драгоманов М. Темнота. Церква // Громада.- 1882.- № 5.- С. 113-114.].

Ознаками реформації в Україні стали церковні братства, спроби перекладу Святого письма народною мовою, змагання вірних і частини духовенства за демократизацію церковного життя, за спрощення обрядовості, за те, що могло би стати справжньою народною, громадською (а не ієрархічною, централізованою) Церквою.

Не дивно, що М. Драгоманов вбачав саме у штундистах відродження тієї самої «народної віри» і «дешевої церкви» про яку мріяв. «Як бажаєте, втім, та в цьому невдоволенні є рух і повернення до віри батьків, але зовсім не в тому сенсі, в якому розуміють це слово офіційно-православні публіцисти. У той час, як більш енергійна меншість серед українського простолюдю відчутно прагне потрапити на дорогу релігійної реформації, на яку почала було вступати Україна в XVI ст. і з якої вона була збита унією і політичною колотнечею XVII ст., маса українська без всяких подальших міркувань зітхає за старовинними церковними порядками, за церквою, менш панською і чиновничою, більш дешевою, громадянською церквою, з вибірним духівництвом, за тією церквою, якої ідеал був поставлений на Україні братствами XVI-XVII ст.» [Драгоманов М. Круговой побег украинцев от веры отцов// Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений.- Париж, 1906.- С. 610-611.]

Радіючи, що «наш народ іде до реформації», мислитель застерігав, що штундизм може виродитися у «вузьке сектарство»: «Радіти, що в нас являється так багато спасенників і що шириться штунда, ніяк не прихопиться, бо далі штунди стануть з релігійного завзяття таким» ж упертими та неохочими визнавати що небудь нове, як ось в Московщині розкольників та всякі об'єкти, їм подібні, в англичан та американців. Цікавіше б було, щоб не спасенників, готових усе неслухне витримувати, з'являлось в нас багато, а людей, переконаних в своїй правоті та силі й готових одбиватись від ворогів так чи інакше, се б то готових хоч і на бунт» [Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова.- Чернівці, 2001.- С. 121-122]. М. Драгоманов налагодив зв'язки з протестантською спільнотою в європейських країнах, щоб український штундизм не замкнувся в суто народній сектантській субкультури. Він сподівався, що «секти», увібравши в себе європейський досвід боротьби за права і свободи, стануть потужною суспільною силою.

Вже в першому наближенні до вивчення концепції М. Драгоманова щодо історії і майбутнього Реформації в Україні можна дійти значущих висновків, що при подальшому аналізі теми обростають новими аргументами та історичними матеріалами.

По-перше, постколоніальні особливості соціокультурних та духовних трансформацій українського соціуму надають актуальності новим прочитанням драгомановських досліджень Реформації, а саме його тези про необхідність реформування української церкви як умови і рушійної сили подальших перетворень у напрямку формування громадянського суспільства.

По-друге, головним результатом Реформації, осмислення якого конче важливе для сучасних державно-конфесійних відносин в Україні, стало те, що вона зруйнувала католицьку монолітну єдність Європи. Поруч з державами католицькими з'явилися протестантські, навіть в межах однієї держави різні групи населення ідентифікували себе з різними конфесіями. Відтак незалежно від належності до території і держави, від підлеглості монарху чи ієрарху, людина відкривала для себе свободу обирати віру і церкву.

По-третє, Реформація піддавши своєрідній деконструкції релігійні авторитети, створила умови для розвитку адогматичних версій християнства «в межах розуму» і підготувала французьке Просвітництво з його провідними ідеями всезагальної свободи та просвіти, завдяки яким стане можливим створення громадянського суспільства вільних особистостей.

Останнє, саме Реформація, відкрила Біблію і християнську віру для кожної нації і людини, переклавши на національні мови, а через те наблизила церкву до народу, зробила її могутньою силою в справі національного і духовного визволення.

Очевидно, що ці тези, виведені з драгомановських студій, ще чекають на своє філософське осмислення сучасними вітчизняними релігієзнавцями та політиками. Ідея «української Реформації» посіла визначне місце в працях таких вітчизняних класиків як М. Драгоманов і М. Грушевський, стала предметом історіографічних досліджень, але, на жаль, ще не знайшла адекватного місця в сучасних дискусіях про європейське майбутнє української церкви і нації.

Р. Миколаїв (м. Київ)

ТРАДИЦІЙНІ ХРИСТІАНСЬКІ ТЕЧІЇ В ПРОЦЕСІ НОВІТНЬОГО НАЦІОТВОРЕННЯ УКРАЇНЦІВ

З відродженням українського державності та розгортанням процесу державотворення особливо актуальною стала проблема національної ідентичності громадян України, адже вона є основним цементуючим елементом в фундаменті нового державно-національного утворення. У зв'язку із цим українцям важливо визначити рівень значимості тих чи інших компонентів національної ідентичності. Тому в своїй статті ми спробуємо дати наукову оцінку місцю та ролі традиційних християнських течій – православ'я та греко-католицизму – в процесі новітнього українського націотворення.

Наша тема розвідки йде в загальній канві досліджень Інституту філософії ім. Г.С.Сковроди НАН України та визначена в переліку перспективних тем дослідження Відділенням релігієзнавства. Пролиття світла на питання ролі релігії в структурі національної ідентичності дасть змогу «наздоганяючій» українській нації-державі не припуститись чергових історичних помилок, ґрунтуючись лише на хибних чи маловагомих чинниках націотворення.

До вивчення піднятої в цій статті проблеми звертались, серед українських вчених сучасності, А.Колодний, Л.Филипович, О.Саган, В.Єленський, С.Здіорук. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговують праці О.Сагана «Національні прояви православ'я: український аспект» та С.Здіорука «Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття». В цих працях автори глибоко вивчають перипетії етноконфесійного розвитку українства. О.Саган звертає увагу на двовір'я українського християнства та суттєве онаціональнення його обрядових форм. Натомість С.Здіорук зазначає, що гостро піднята сьогодні проблема національної церкви не повинна означати всепоглинаючу моноконфесійність, а навіть передбачати існування кількох конфесій як запоруки національного спокою.

Ми ж у своїй статті спробуємо розкрити проблему національної складової в традиційних християнських течіях, з'ясувати за яких причин церква в ХХ ст. почала набувати національних форм і чи справді вони є утвердженими в церковній ідеології, аби опиратись на них у новітньому націотворенні, чи дійсно вони увійшли в перелік елементів національної ідентичності українця.

Новизна розвідки полягає в тому, що до цього часу «національне» в релігії та конфесійне в національному розглядалось або винятково, як ознака «буржуазного націоналізму» (в радянській історіографії), або як вираження яскравих сторін українства. Ми не погоджуємося а ні з першою, а ні з другою тезою, вважаючи за потрібне об'єктивно розглянути національну складову в релігії та конфесійну складову в структурі національної ідентичності.

Така методологія дослідження дозволить вирішити цілий ряд протиріч які виникли в результаті різкого переходу від суцільної критики до повного схвалення ототожнення національного з релігійно-конфесійним.

Нація – це соціальний інститут, що виникає в залежності від державотворення, усвідомлення етносом потреби власної держави. Допоки етнос не має власної держави, церква, як основний виразник релігії, не сприяє національному самоусвідомленню. Більше того, це правило особливо характерне ортодоксальній (православній) церкві, що первісно збудована на цезаре-пап'єстському принципі. Саме тому ортодоксальна церква в Україні обслуговувала інтереси державної нації та поборювала прагнення поневоленої. Як тільки українці в ХХ ст. зробили перші кроки в напрямку державотворення, зміни розпочались й в церковному середовищі.

Попервах відносини між національними діячами та церквою взагалі не складались. Лише Директорія УНР 1 січня 1919 р. видала наказ про автокефалію Української церкви. Головними ідеями автокефалістів з якими вони повстали проти російської церкви були: українська мова літургійної відправи та